

Пентилюк М.І., Гайдаєнко І.В.

Становлення і розвиток українського правопису в інтерпретації І.Огієнка
Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія філологічна /
[редкол.: Л.М. Марчук (гол.ред.), В.П. Атаманчук (відп.ред.) та ін.]. –
Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 270 275.

УДК 81 : 271 (477)(092)

М.І.Пентилюк, І.В.Гайдаєнко
Херсонський державний університет

Становлення і розвиток українського правопису в інтерпретації І.Огієнка

У статті здійснено огляд історії українського правопису на матеріалі праці І.Огієнка. «Історія української літературної мови». Особливу увагу звернено на ретроспективний аналіз української правописної системи, акценти окремих етапів її становлення і винятковий вплив на розвиток сучасного українського правопису.

Ключові слова: українська літературна мова, соборний правопис, становлення і розвиток правописної системи.

І. Огієнко – видатна постать в українській науці, зокрема й у мовознавстві: у його науковому доробку дослідження рідної мови, її багатогранності й багатовекторності, визначенню соціальних функцій, зв'язку з іншими гуманітарними науками.

Усвідомлюючи значення мови як душі народу, найміцнішої підвалини його соборності, двигуна розвитку національної культури, І.Огієнко спрямував свої зусилля на дослідження питань, пов'язаних із вивченням історії мови, її системи, виражальних багатств тощо. Ці пошуки виявилися в низку монографій, підручників, посібників, урешті – в широку пропаганду українського слова на батьківщині, а пізніше – в еміграції.

Серед мовознавчих праць І.Огієнка своєю значущістю виділяються «Історія церковнослов'янської мови» (10 то мів), «Граматико-стилістичний словник Шевченкової мови», «Історія українського друкарства», «Історія українського правопису», «Українська культура», «Українська літературна мова XVI ст. Вступ, фонетика, морфологія, складня», «Розмежування пам'яток українських від білоруських» та ін.

Чільне місце у спадщині вченого займає історія мови. Цій проблемі присвячена його фундаментальна праця «Історія української літературної мови» [1], що дійшла до нас лише в перші роки незалежності України.

Учений виявив хист лінгвіста-історика, досліджуючи питання розвитку української мови, її літературної форми, становлення правопису та його кодифікації.

Для сучасного філолога важливо усвідомити витоки нашої мови, джерела її постання, зв'язок народної та літературної мови. Про все це неупереджено дізнаємося з означеної праці (розділи «Постання української мови», «Мова народна й літературна»).

Цікавою і достовірною є періодизація розвитку української літературної мови, що починається з княжої доби і завершується періодом кінця ХХ століття. Учений послідовно й достовірно аналізує тернистий шлях української мови упродовж другого тисячоліття. Такий матеріал дозволяє сучасному філологу, учителю-словеснику по-новому осмислити історію нашої мови, ті складні перипетії, що доводилося долати їй на шляху свого становлення й розвитку.

Особливе місце у праці І.Огієнка займає історія українського правопису (розділ 18). Вона містить послідовний і детальний аналіз українського правопису, зокрема орфографії.

Метою нашої статті стало ознайомлення сучасного філолога з історією українського правопису, інтерпретованого І.Огієнком, що значно розширює і доповнює наші знання, одержані з радянських джерел. Адже прагнення вченого щодо мовного об'єднання нації, знайшли своє продовження в наш час у Конституції України в законах про мовну політику й освіту, в діяльності, хоч не завжди результативній, державних чиновників, а головне – в бажанні більшості громадян нашої держави.

Визначаючи головні ознаки всеукраїнської соборної літературної мови, зокрема її чистоту, культурність, правильність, народність, боротьбу із засмічуванням, уміле використання архаїзмів, новотворів, І.Огієнко писав: «Так само в нашій літературній мові мусить бути тільки всеукраїнський соборний правопис, себто один для всього українського народу. Довго в нас гнали свій правопис й довго забороняли, але ми пережили вже ці заборони мусимо всі підтримувати тільки соборний правопис. Хто цьому не підлягає, пише конче «своїм» правописом, той вносить анархію до нашого духовного життя. Правопис можуть встановлювати тільки фахові вчені-мовознавці, а не кожен, хто пише. Чи хто хоче» [1, с.218].

Зі слів вченого стає зрозумілим, чому він вирішив показати історію становлення українського правопису, роль багатьох учених, письменників у цьому процесі й необхідність долання тих перипетій (і навіть заборон!), що чатували їх на цьому складному шляху.

Щоб усвідомити прагнення вченого щодо писемного українського мовлення (і до соборного правопису), необхідно осмислити ті вимоги, які висував учений до мовців, знавців української мови. Аналізуючи стан розвитку мови ХХ століття, І.Огієнко боровся проти спрощування, засмічення непотрібними варваризмами, чужомовними словами, пропагував уміле використання архаїзмів і новотворів та ін. «Взагалі треба брати до уваги велику невідповідність внутрішньої нашої мови й її зовнішнього вислову [, с. 222]. Зрозуміло, що зовнішнє мовлення (й писемне) не може виразити той душевний стан, у якому перебуває мовець. Але те, що він виражає, повинне бути грамотним, правильним і зрозумілим, тим паче якщо виражене в письмовій формі.

Щоб переконати сучасного філолога в необхідності формувати стійкі навички грамотного письма, учений заглиблюється в історію становлення

українського правопису, починаючи з найдавніших його джерел.

Цікавими в пізнавальному сенсі є звернення автора до глибокої давнини. «Давні слов'янські племена, що від них походить український народ, знали письмо від найдавнішого часу» - стверджує І.Огієнко і називає його «доісторичним «руським» письмом», посилаючись на історичні пам'ятки, у яких згадується про існування такого письма.

Учений пише давній болгарський правопис, «запозичений з Болгарії, міцно запанував у нас і держався, звичайно, зі змінами аж до нового часу» [1, с.229]. І продовжує: «Від тієї найдавнішої доби донесли ми, з малими змінами, цілу нашу теперішню азбуку, а між її буквами і значки ї, є [Там само] Цей правопис, названий Костянтинівським (на честь його творців Костянтина і Мефодія) слугував тогочасному українському письму тривалий час, оскільки легко пристосовувався до української вимови. Так, ѣ читалося як і, е як є. Така «українізація» староболгарського правопису забезпечувала його довголіття на українському ґрунті.

Процес розвитку правопису спонукав до певної модернізації нових правописних систем. І.Огієнко у цьому сенсі аналізує Євфиміїв правопис, що з'явився в XIV ст. Його поява пов'язана з необхідністю показати в писемному мовленні зміни, що відбувалися в живій мові. Наприкінці XIV ст. цей правопис з'явився і в Україні та зберігся до початку XVII віку.

Оскільки Євфиміїв правопис значно менше відповідав українському письму, по суті штучно пристосований до нього, бо був більше болгарський, то Костянтинів правопис зберігався і навіть переважав. Як стверджує І.Огієнко, «Євфиміїв правопис викликав в Україні велику правописну мішанину, ... він поступово губить у нас неживі свої риси й помалу витворюється новий правопис» [1,с.230]. Як приклад цього процесу констатуємо появу нової букви г , запозичену з новогрецької мови.

Як бачимо, становлення і розвиток українського правопису має свої давні традиції і засвідчує свою оригінальність і самобутність, джерелом яких є національні риси української писемної культури.

Аналізуючи розвиток писемного мовлення в Україні, І.Огієнко виділяє XVII – XVIII ст. ; зокрема письмо часів Литовсько-Руської держави, у якій канцелярською мовою стала північноукраїнська з її особливими ознаками [1, с.94-99] та правопис М. Смотрицького.

Грамматика М. Смотрицького добре відома в славистиці та історії української мови, її граматичної структури. Не менш значущим став і правопис, відображений у його граматиці. Хоч цей правопис ще далекий від живої мови, все ж це був упорядкований, позбавлений тієї мішанини, що панувала досі.

М.Смотрицький остаточно закріпив і узаконив букву г.

Початок XVIII ст. розпочався з гоніння на українську мову та її правопис. Запровадження Петром I гражданки негативно вплинуло на подальший розвиток українського правопису. Хоча в XVII- XVIII ст. жива українська мова активно впливає на літературну, реформа російського царя

боляче вдарила по українському правопису. Було скасовано, а практично заборонено низку графічних знаків, що відображали особливості нашої мови.

Українці, як стверджує І.Огієнко, спокійно сприйняли нове письмо, стара кирилиця зосталася лише в церковних книгах [1, с.231].

«Жива українська мова знаходила собі ще деякий прибуток у виданнях Києво-Печерської друкарні, де культивувався тоді український правопис»[1, с. 231]. Але цей період став початком гонінням на українську мову, що призвело в другій половині ХІХ ст. до повної її заборони.

Через це розвиток українського правопису перервався майже на століття, аж до появи «Енеїди» І.Котляревського. І.Огієнко констатує, що з цього часу жива мова остаточно стала літературною, хоча її правопис продовжував свій складний шлях удосконалення. Він не ідеалізує І.Котляревського, бо той «писав тим самим правописом, яким писали в Україні в к. ХVІІ- ХVІІІ віків, він продовжував тільки старі традиції наші, але вже захмарені громадянкою Петра І. Проте «Енеїда» спричинилася до того, що питання про окремих український правопис таки вплигло на поверх і голосно вимагало вирішення»[1, с. 232].

Вимога часу викликала бажання багатьох українських учених, письменників шукати шляхи розв'язання цієї складної, але нагальної проблеми. Оскільки в Україні упродовж ХІХ ст. активно розвивалася національна культура, наука, художня література та інші гуманітарні інститути суспільства, що потребувало високого рівня розвитку писемного мовлення.

Батькам нового правопису, на думку І. Огієнка, став О.Павловський, автор першої граматики української мови (1818р.). Він запропонував писати і замість давніх о, е, ѣ (піч, літо, собі). Цю новину О. Павловського підхопили харків'яни, особливо Григорій Квітка-Основ'яненко та інші.

З цього часу поступово формуються фонетичних принцип українського правопису. Згодом його підтримав П. Куліш.

У 1827 році свій правопис запропонував М. Максимович. Визнаний вчений і великий знавець української мови, він не сприйняв фонетичної основи правопису і не хотів поривати зі старим з етимологічним підходом до написання.

Етимологічну систему М.Максимовича не підтримали у великій Україні ,а захопилися нею в Галичині , про що свідчить правопис «Русалки Дністрової» (1837р.). Цей правопис рішуче порвав зі старовиною, як стверджує І.Огієнко, його автори внесли низку змін :остаточно вивели з правописом **ъ,ы**, вперше вжили **йо,ьо** . Але не змогли звільнитися від букви **ѣ** [1,с.234].

Продовжувалися пошуки щодо удосконалення правопису в центральній і східній Україні. Увагу І.Огієнка привертають правописи «Кулішівка» (1856), «Драгоманівка» (1877), «Желехівка»(1886), «Грінченківна» (1908) та інші, що розроблялися відомими вченими, письменниками, громадськими діячами в другій половині ХІХ – початку ХХ століття.

Аналізуючи їх, І.Огієнко намагався дотримуватися принципу історизму і максимально об'єктивно оцінити переваги й недоліки кожного .

П.Куліш активно підтримав правопис «Русалки Дністрової». Він активно пропонував фонетичний підхід до написань, але нового нічого не вніс, окрім того, що популяризував усе найкраще з нього і цим завоював симпатій галичан.

У 1873 році група українських учених, культурних діячів зредагували перший том «Записок південно-західного відділення Географічного товариства» (В.Антонович, М.Драгоманов, П.Житецький, П.Чубинський та ін.), де використали майже сучасний фонетичний правопис. На думку І.Огієнка «вплив правопису цих «Записок» на правопис українським безперечним і вплив цей був дуже корисний»[1,с.235]. Але такий прогресивний правопис швидко був заборонений у 1876 р. Так силою було припинено нормальний і послідовний розвиток українського писемного мовлення.

Спроби продовжити удосконалити правопис, але уже за кордоном, у Женеві, зробив М.Драгоманов, але його нововведення (**ја** замість **я**, **јє** замість **є** та ін.) не знайшли підтримки в Україні.

Ще одна спроба удосконалити наш правопис належить мовознавцеві Є. Желехівському, який у 1886 році видав « Малорусско-німецький словар», де й застосував фонетичні написання «Желехівка» не була якоюсь новиною, як стверджує І.Огієнко, але її активно підтримали в Україні, й зокрема в Галичині та на Буковині.

Новий етап у розвитку правопису починається в період Української Народної Республіки, що продовжився в 20-х роках ХХ ст.

Виникає потреба створення нової правописної системи, першого правописного кодексу, участь у якому взяв і саме І.Огієнко.

Як перший міністр освіти за часів Центральної Ради І.Стешенко доручив І.Огієнкові, тодішньому професорові Київського університету, скласти короткі правила українського правопису.

Весною 1919 року Правописній комісії учений запропонував « Правила українського правописання». За цього часу й розпочинається становлення й розвиток правопису сучасної української літературної мови. «Правила» затвердили той правопис, що панував в Україні ще з 1905 й відображений у «Словарі української мови» Б.Грінченка.

Наступні етапи ставлення правопису, які докладно аналізує І.Огієнко,- академічний правопис 1920-1921р.; академічна система українського правопису 1928р.; новий академічний правопис 1945р.

Особливий інтерес нашого сучасника викликає аналіз І.Огієнком академічною системи українського правопису 1928р.[1,с.240-241]. Це саме той правопис, що став однією з причин припинення «українізації» призвів до трагічних подій в Україні в 30-х роках минулого століття, активно використовувався в еміграції і ліг в основу оновлення сучасного правопису.

І.Огієнко позитивно оцінює умови, що сприяли необхідності

упорядкування кодифікації нового українського правопису й об'єктивно описує історію його створення.

Ураховуючи, що перша правописна система 1918-1921 створювалася наспіх і настав більш спокійний час, Академія наук і Народний комісаріат освіти доручили професорам А.Кримському, В.Ганцову й О.Синявському які, залучаючи й інших мовознавців і навіть літературознавців (С.Єфремова), створили новий академічний правопис.

Автори правопису мудро поставилися до написання іншомовних слів, рекомендуючи спиратися на традицію й вимову цих слів, що панувала в Україні. І.Огієнко резюмує: «У коли б власне така засада була проведена в правопис, уся правописна система пішла б, була спокійною дорогою корисною для всього українського народу. Але не так сталося» [1,с.240].

І.Огієнко досить детально розповідає проте, які перипетії довелося пройти новоствореному правописові, що призвело до існування двох правописних систем української мови – в Україні і в діаспорі.

Пророчими виявилися слова І.Огієнка, висловлені ним у праці «Наука про різномовні обов'язки»: «У народа, що не став іще свідомою нацією, звичайно провадиться запекла боротьба за правопис, і в цій боротьбі вчені-мовознавці мають найменший голос» [2,с. 21]. А ми додамо – боротьба і за мову, не тільки за правопис триває, на жаль, до нинішнього часу, хоч нація наша, особливо політична, активно формується.

Щодо означеного правопису, то найбільші дискусії викликали написання іншомовних слів. Відзначимо, що ця проблема стосується і новітнього сучасного правопису. Однак, на той час існували два підходи до вимови написання цих слів – східноукраїнський і західноукраїнський.

Після довгих сперечань, як стверджує І. Огієнко, «правила чужоземних слів тут ще раз переробив напрямі на «галицьку» вимову» [1, с.240].

Дискусія, а згодом харківська правописна конференція 1929р. Фактично схвалила компромісний правопис, що узаконював складні і плутані правила написання іншомовних слів.

Зрозуміло, що проти цього виступило українське вчительство. Врешті, як ми знаємо, ця справа закінчилася забороною правопису, а комісар освіти М. Скрипник мусив залишити свій пост.

І. Огієнко оцінює цей процес досить лояльно, констатує наявність двох правописів і необхідність вибрати один із них. Сам він надавав перевагу академічному правопису. Як підсумок, констатує вчений, «Школа чекати не могла, і О.Ізюмов від імені вчительства ще з 1931-го випустив свого правописного словника, опертого на східноукраїнський традиційній вимові й першій системі академії наук» [1,с.241].

Згодом скрипниківський варіант правопису запанував в еміграції, а академічний продовжував удосконалюватися, про що свідчать подальші пошуки його нормалізації. Йдеться про новий академічний правопис 1945р., робота над яким тривала з 1942р.

І. Огієнко в основному цей правопис оцінює відзначаючи прагнення його розробників зберегти кращі традиції попередників. Але в новому правописі, на думку вченого, чітко простежувалася політика русифікації. Про недостачі нового правопису 1945р. не тут говорити, але про одну з них треба сказати, - це визнання букви **Г** з нашого правопису, як то було й за царату... Це поспішна «евакуаційна» ухвала яких у новому правопису є чимало [1,с.243].

Завершуючи огляд історії українського правопису, здійсненого І.Огієнком відзначимо наукову цінність цього екскурсу, що дозволяє сучасним мовознавцям, філологам, учителям-словесникам, студентам повному оцінити процеси розвитку української мови та її правописної системи.

Стає цілком зрозумілою зусилля сучасної правописної комісії в часи незалежності України упорядкувати наш правопис, повернути історичну справедливість і позбавитися надмірної йому русифікації.

Нинішній правопис, побудований за фонетичним та традиційно-семантичним принципами, увібрав усе найкраще, набутою українською мовою й збережене нашими народом.

Цілком справедливі слова І.Огієнка: «Історія нашого правопису, як і історія розвитку літературної мови, ясно показує нам, що вони не для державного народу завжди були і є укладом двох сил у країні: наукових і політичних. Було це за давніх часів, ще виразніше стало за наших часів [1,с.244].

Але часи змінилися, Україна стала незалежною і здійснює мовну політику, що відповідає прагненням народу, а отже, спрямовану на подальший розвиток української мови, що стала державною, й на удосконалення й правописної системи.

Список використаних джерел

1. Огієнко І.І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. К.: Либідь, 1995. – 294с.
2. Огієнко І. Наука про різномовні обов'язки громадян: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / І. Огієнко. К.: АТ «Обереги», 1994. – 72с.
3. Український правопис / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні ; Інститут української мови. – К.: Наукова думка. – 1997. – 240с.